

Grzegorz Sikorski

<https://orcid.org/0000-0002-1523-7946>

Uniwersytet Gdański

Zbrodnia w Srebrnicy koło Koronowa 26 października 1939 roku

Abstrakt: W artykule opisano zbrodnię dokonaną w miejscowości Srebrnica koło Koronowa w październiku 1939 r. przez członków miejscowego Selbstschutzu. Ofiarami byli miejscowi polscy obywatele Koronowa, znani ze swoich patriotycznych przekonań oraz przedwojennej działalności politycznej i społecznej. Zbrodnia stała się również kanwą rozważań na temat przedwojennych stosunków panujących na ziemiach Pomorza Gdańskiego oraz podjętej jesienią 1939 r. przez okupanta akcji eksterminacyjnej skierowanej do warstwy społeczeństwa polskiego przejawiającej postawę patriotyczną (tzw. *Intelligenzaktion*).

Słowa kluczowe: Koronowo, Srebrnica, egzekucje Polaków w czasie II wojny światowej, Polski Związek Zachodni, Selbstschutz, tzw. *Intelligenzaktion*.

Abstract: The article describes a crime committed in Srebrnica near Koronowo in October 1939 by members of the local Selbstschutz. The victims were local Polish citizens of Koronowo, known for their patriotic beliefs and pre-war social-political activities. The crime also became a basis for reflections on the pre-war relations prevailing in the lands of Gdańsk Pomerania and the extermination action undertaken by the occupier in the fall of 1939 against the patriotic layer of Polish society (the so-called *Intelligenzaktion*).

Key words: Koronowo, Srebrnica, executions of Poles during World War II, Polish Western Union, *Selbstschutz*, *Intelligenzaktion*.

Uwagi wprowadzające

Jesienią 1939 r. w wielu miejscach Polski, zwłaszcza na ziemiach należących do Niemiec przed I wojną światową, dochodziło do mordów i zbrodni dokonywanych przez hitlerowskiego okupanta. Często były one popełniane

przez lub z udziałem mieszkającej na tych terenach mniejszości niemieckiej zorganizowanej w ramach tzw. samoobrony (Selbstschutz)¹. Akcja ta przybrała masowy charakter (tzw. Intelligenzaktion)². Dotyczyło to m.in. Pomorza Gdańskiego zamieszkałego nadal przez Niemców, często niezbyt przyjaźnie, zwłaszcza przed wybuchem II wojny światowej, nastawionych do Polski³. Co prawda, w okresie międzywojennym Pomorze opuściło ponad 70% ludności pochodzenia niemieckiego. Według spisu ludności z 1910 r. Niemcy stanowili ok. 42,5% ludności województwa pomorskiego (421 033 osób), a w 1931 r. – ok. 9,7% (105 400 osób)⁴. Dane te znalazły potwierdzenie także w niemieckiej historiografii sprzed 1939 r.⁵ Mimo to mniejszość niemiecka stanowiła nadal ważną część społeczeństwa. Podsycana propagandą hitlerowską przez kilka lat przedwojennych nienawiść do Polski i Polaków zwiększała napięcie wśród pozostałej na tym terenie mniejszości niemieckiej i budowała wrogość do polskich współobywateli⁶.

Zbrodnie, do których doszło jesienią 1939 r. i na przełomie lat 1939 i 1940, miały miejsce nie tylko w dużych miastach, ale także w miejscowościach i wsiach. W niniejszym artykule ukazano egzekucję dokonaną w październiku 1939 r. w miejscowości Srebrnica, położonej ok. 2 km od Koronowa, niewielkiego miasta niedaleko Bydgoszczy. Zbrodnia ta odnotowana została zarówno w polskiej, jak i niemieckiej historiografii. Wskazano na okoliczności

¹ Szerzej na temat tej organizacji zob. np.: W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979, s. 64 i n.

² Por. np.: M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce Intelligenzaktion*, Warszawa 2009, s. 111.

³ Zob. A. Wolff, *Pomorze Gdańskie w programie i działalności Związku Obrony Kresów Zachodnich – Polskiego Związku Zachodniego*, „Przegląd Zachodni” 1969, nr 2, s. 363; A. Gąsiorowski, *Hitlerowskie przygotowania do agresji na Polskę i eksterminacji Polaków na Pomorzu Gdańskim i w Wolnym Mieście Gdańsku*, w: *Stutthof. Hitlerowski obóz koncentracyjny*, red. D. Steyer, Warszawa 1988, s. 10; S. Osiński, *V kolumna na Pomorzu Gdańskim*, Warszawa 1965, s. 16–17.

⁴ Większość Niemców opuściła Pomorze krótko po zakończeniu I wojny światowej (ponad 50%). Por. np.: P. Hauser, *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim w latach 1920–1939*, Wrocław 1981, s. 15; M. Nadobnik, *Wyniki spisu ludności*, „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny” 1992, z. 1, s. 46; M. Stażewski, *Exodus. Migracja ludności niemieckiej z Pomorza do Rzeczy po I wojnie światowej*, Gdańsk 1998, s. 295–296; P. Olstowski, *Stosunki ludnościowe w województwie pomorskim*, w: *Historia Pomorza*, t. V: 1918–1939. *Województwo pomorskie i Wolne Miasto Gdańsk*, cz. 1: *Ustrój, gospodarka, społeczeństwo*, red. Sz. Wierzechosławski, P. Olstowski, Toruń 2015, s. 144–145.

⁵ Por. np.: H. Kohnert, *Die Betriebsverhältnisse der deutschen Bauernwirtschaften in der ehemaligen Provinz Westpreussen*, Danzig 1932, s. 11; H. Rauschning, *Die Entdeutschung Westpreussens und Posens*, Berlin 1930, s. 34.

⁶ Szerzej zob. np.: M. Cygański, *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939*, Łódź 1962; A. Maykowski, *Problem mniejszości jako narzędzie polityki niemieckiej*, Poznań 1928; A. Kucner, *Mniejszość niemiecka w Polsce i dążenie rządu niemieckiego do utrzymania jej stanu posiadania w byłym zaborze pruskim*, „Przegląd Zachodni” 1956, nr 4, s. 268; M. Wojnowski, *Niemcy na Pomorzu*, „Strażnica Zachodnia” 1937, nr 1, s. 181–201; A. Gąsiorowski, *Hitlerowskie przygotowania...*, s. 10 i n.

jej popełnienia i nazwiska ofiar⁷. Powrót do tematu uzasadniony jest kilkoma powodami. Warto pokazać te wydarzenia w sposób bardziej szczegółowy, ukazując je także w kontekście miejsca ich wystąpienia i ludzi tam żyjących. Wartościowe wydaje się przedstawienie ofiar nie tylko z nazwiska i profesji, ale także poprzez wskazanie ich miejsca w lokalnej społeczności i ich aktywności. Trzeba pamiętać, że od przedstawienia zbrodni w polskiej literaturze upłynęło prawie 50 lat (przywołane opracowania z 2009 r. ograniczają się jedynie do wskazania faktu zbrodni i nazwisk ofiar), przypomnienie o tym zdarzeniu jest więc uzasadnione.

Sytuacja przed wybuchem II wojny światowej

Na początku lat dwudziestych XX w. w Koronowie, podobnie jak na całym Pomorzu, powstało wiele polskich organizacji kulturalnych, oświatowych, społecznych i gospodarczych, które miały na celu krzewienie i kultywowanie polskości. Działał tu także Polski Związek Zachodni (PZZ), powstały w 1934 r. z przekształcenia Związku Obrony Kresów Zachodnich (ZOKZ) zawiązanego w 1921 r.⁸ Koncentrował się on na działalności patriotycznej, m.in. repolonizacji ziem byłego zaboru pruskiego. Na Pomorzu Gdańskim jednostki ZOKZ powstały pod koniec września i na początku października 1921 r., a organizacje powiatowe ukształtowały się ostatecznie na przełomie lat 1921 i 1922, zrzeszając działaczy społecznych różnych organizacji polskich istniejących na tych terenach w czasie zaborów⁹. W latach 1934–1939 liczebność PZZ na Pomorzu Gdańskim zwiększyła się z ok. 5 tys. członków w 1934 r. do ponad 10 tys. w 1939 r.¹⁰ PZZ organizował, często wraz z innymi organizacjami, patriotyczne wiece, manifestacje, akademie (np. Miesiąc Propagandy Pomorza, 16 XI – 16 XII 1930), wycieczki letnie dla młodzieży,

⁷ Por. np.: W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1974, s. 91–92; idem, *Koronowo w czasie II wojny światowej (1939–1945)*, w: *Dzieje Koronowa*, red. D. Karczewski, Koronowo–Toruń 2009, s. 148; M. Chełminiak, J. Jakubowski, *Koronowo i okolice. Szczęśliwa dolina*, Bydgoszcz 2009, s. 176; Ch. Jansen, A. Weckbecker, *Der „Volksdeutsche Selbstschutz” in Polen 1939/40*, München 1992, s. 220.

⁸ Por. M. Mroczko, *Związek Obrony Kresów Zachodnich 1921–1934. Powstanie i działalność*, Gdańsk 1977, s. 92.

⁹ Były to m.in.: Towarzystwo Czytelni Ludowych, Towarzystwo Przemysłowców, Towarzystwo Nauczycieli Szkół Powszechnych i Średnich, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, Skaut, Towarzystwo Śpiewacze, Towarzystwo Kobiety, kółka rolnicze, banki ludowe. Niektóre organizacje, jak np. Towarzystwo Przyjaciół Pomorza, Towarzystwo Kresów Pomorskich, zamknęły swoją działalność i weszły w skład ZOKZ. Zob. np.: ibidem, s. 27–28, 31 i n.; M. Wardzyńska, op. cit., s. 18.

¹⁰ Zob. A. Wolff, op. cit., s. 367; Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. 411, Polski Związek Zachodni Okręg Pomorski. Sprawozdanie z działalności Okręgu Pomorskiego Polskiego Związku Zachodniego od 1 I 1931 do 31 X 1937 r., s. 12 i n.

zawody sportowe, wykłady propagujące tradycję, sztukę, literaturę i historię polską, celebrowane ważne daty w historii Polski, a także rozpowszechniał ulotki i artykuły poświęcone tematyce i problemom, w tym narodowościowym Pomorza. Wydawał on czasopismo „Strażnica Zachodnia”. Związek czynił także starania celem zapewnienia obywatelom polskim wpływu na życie polityczne w regionie, współdziałał z władzami w zakresie zagadnień polsko-niemieckich, podejmował obronę przed wrogimi atakami, jak również śledził niemiecki ruch polityczny¹¹. Przy współdziałaniu PZZ rozpoczął też działalność Instytut Bałtycki w Toruniu, który miał badać stosunki narodowe, gospodarcze i polityczne Pomorza z punktu widzenia interesów polskich¹². Krótco przed wojną nastroje wśród działaczy PZZ i ludności Pomorza zaogniły się. Coraz częściej organizowano wiece i manifestacje patriotyczne, na których wznoszono również antyniemieckie okrzyki¹³. Na skutek coraz większej aktywności nacjonalistycznej ludności pochodzenia niemieckiego zrzeszeni w polskich organizacjach Polacy również wzmocnili swoją działalność¹⁴.

Podobnie ludność niemiecka zamieszkująca Pomorze miała swoje organizacje, które kultywowały niemiecką tradycję i odrębność. Krótco po I wojnie światowej działalność prowadziły tu oddziały organizacji niemieckich z Wielkopolski, m.in. Związek Niemiecki Obrony Praw Mniejszości Narodowych w Polsce, Zjednoczenie Niemieckie, Jungdeutsche Partei (Młoda Partia Niemiecka). Oddziały te również organizowały na terenie Pomorza wiele akcji – im bliżej wojny, tym coraz bardziej nacjonalistyczny charakter przybierały (np. rajd samochodowy z Rzeszy do Prus Wschodnich)¹⁵. Wydawano też prasę niemiecką. Po dojściu Hitlera do władzy działalność mniejszości niemieckiej na Pomorzu nasiliła się. Powstały Związek Niemieckiego Wschodu, Niemiecki Związek Marchii Wschodniej, a potem także struktury NSDAP, która działała nielegalnie. Gromadzono również potajemnie broń, dostarczaną głównie z obszaru Wolnego Miasta Gdańska dla celów dywersyjnych. Ćwiczone też zdolności wojskowe¹⁶. Krótco przed wojną Niemcy zamieszkujący rejon Koronowa publicznie deklarowali niechęć, a nawet wrogość do państwa polskiego¹⁷.

¹¹ Por. np.: M. Mroczo, op. cit., s. 43, 242; A. Wolff, op. cit., s. 368 i n.; M. Hasiński, *Z ruchu kulturalno-oświatowego ZOKZ*, „Strażnica Zachodnia” 1927, nr 4, s. 545–548.

¹² Por. S. Srokowski, *Instytut Bałtycki i jego zadania*, „Strażnica Zachodnia” 1926, nr 1, s. 1–10.

¹³ Por. np.: S. Osiński, op. cit., s. 238; W. Jastrzębski, *Koronowo w czasie II wojny światowej...*, s. 176; F. Eckart, *Mój wrzesień. Fragment wspomnień*, „Tematy Koronowskie” 2000, nr 2, s. 3; L. Neugebauer, *Luise Goldt z Koronowa nad Brdą*, [tłum. J. Nowak], Bydgoszcz 2003, s. 57–59.

¹⁴ A. Wolff, op. cit., s. 365 i n.; P. Hauser, op. cit., s. 33 i n.; W. Jastrzębski, *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 roku*, Toruń 2010, s. 11.

¹⁵ Zob. np.: S. Osiński, op. cit., s. 23 i n., 123 i n.

¹⁶ Zob. A. Gašiorowski, *Hitlerowskie przygotowania...*, s. 103; S. Osiński, op. cit., s. 171–172, 234 i n.; M. Wardzyńska, op. cit., s. 16, 24 i n.; P. Hauser, op. cit., s. 190 i n.

¹⁷ Zob. np.: W. Jastrzębski, *W międzywojennym dwudziestoleciu (1920–1939)*, w: *Koronowo. Zarys dziejów miasta*, red. M. Biskup, Bydgoszcz 1968, s. 69.

Sytuacja po zajęciu miasta przez armię niemiecką

Po krótkiej walce w okolicach Koronowa polskie oddziały zostały rozbite i wycofały się w kierunku Bydgoszczy. 3 września do miasta wkroczyli Niemcy¹⁸. Był to sygnał dla miejscowej ludności niemieckiej, zwłaszcza dla ekstremalnych zorganizowanych bojówek *Selbstschutzu*, dowodzonych w mieście przez Hansa Joachima Otta, syna właściciela gospodarstwa w nieodległym Kotomierzu¹⁹. *Selbstschutz*, który na Pomorzu zaczął działać we wrześniu 1939 r.²⁰, pod koniec października 1939 r. liczył już ponad 38 tys. członków²¹, rekrutując się w dużej części z *Jungdeutsche Partei*²². Pierwotnie zadaniem tej organizacji miało być pełnienie różnego rodzaju służb pomocniczych dla *Wehrmachtu*, jednak już we wrześniu 1939 r. powierzono jej prowadzenie działalności odwetowej przeciwko ludności polskiej, rzekomo zagrażającej mieszkającym m.in. na Pomorzu Niemcom²³. Kierowani przez Otta koronowscy Niemcy, przy pomocy żołnierzy, funkcjonariuszy *Einsatzgruppen*, rozpoczęli aresztowania przedstawicieli ludności polskiej, zwłaszcza tych zasłużonych dla polskości. Były one prowadzone planowo, w oparciu o wcześniej przygotowane listy²⁴. Dużą rolę w tych akcjach odgrywał Horst Bakarimow, członek przedwojennej mniejszości niemieckiej. Aresztowanych umieszczano w miejscowym więzieniu zlokalizowanym w obrębie czternastowiecznego cysterskiego zespołu klasztornego, w którym przetrzymywano też Polaków przywożonych z dalszych okolic²⁵.

¹⁸ Ibidem, s. 69–70.

¹⁹ W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 91–92.

²⁰ Por. np.: M. Góra, *Volksdeutscher Selbstschutz – przyczyny i cele powstania organizacji na podstawie wybranych śledztw oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku*, w: *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016, s. 24. W literaturze wskazuje się też, że istnieją podstawy, aby sądzić, że organizacja ta istniała już przed wybuchem wojny, przygotowując się do otwartej działalności po wkroczeniu wojsk niemieckich do Polski; ponadto przeprowadziła dywersję we wrześniu 1939 r. Por. np.: J. Skorzyński, *Selbstschutz – V kolumna*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1959, t. X, s. 22.

²¹ M. Wardzyńska, op. cit., s. 64; I. Mazanowska, T. Ceran, *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kujawach (Selbstschutz Westpreussen)*, w: *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021, s. 27.

²² Por. Ch. Jansen, A. Weckbecker, op. cit., s. 80.

²³ W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 58 i n.; M.J. Mazurkiewicz, *Prawne podstawy funkcjonowania Selbstschutzu na polskich ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie*, w: *Zapomniani kaci Hitlera...*, s. 12; Ch. Jansen, A. Weckbecker, op. cit., s. 36, 43; M. Góra, op. cit., s. 25.

²⁴ Zob. np.: Ch. Jansen, A. Weckbecker, op. cit., s. 98.

²⁵ W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 91–92; idem, *Koronowo w czasie II wojny światowej...*, s. 178.

Koronowski Selbstschutz uważano za jeden z najsilniejszych ośrodków tej organizacji w województwie pomorskim²⁶.

Działania te były częścią akcji wymierzonej w polską inteligencję, nauczycieli, przedstawicieli polskich organizacji i organów przedwojennej władzy, w tym funkcjonariuszy policji i wojska oraz duchowieństwo²⁷ (w literaturze na określenie tych działań podejmowanych przez okupanta występuje wiele określeń: Intelligenzaktion – akcja „Inteligencja”, Säuberungsaktion, krwawa pomorska jesień, niemiecki Katyń 1939, pogrom, zbrodnia pomorska 1939²⁸). Objęła ona ok. 400 miejscowości na terenie przedwojennego województwa pomorskiego od jesieni 1939 r. do wiosny 1940 r. W jej wyniku zamordowano na Pomorzu, jak się szacuje, ok. 20–40 tys. osób, w tym też pacjentów szpitali psychiatrycznych. Największe rozmiary przybrały egzekucje przeprowadzone w lasach piasnickingich²⁹.

Celem akcji było zlikwidowanie, poprzez fizyczne unicestwienie lub deportację, wszystkich osób, które mogłyby się stać filarami ewentualnego przyszłego oporu przeciwko okupacji, przede wszystkim rekrutujących się ze środowisk działających na rzecz polskości w czasie zaborów, członków przedwojennych organizacji patriotycznych³⁰.

²⁶ W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 87.

²⁷ Por. M. Góra, op. cit., s. 25.

²⁸ Nie opowiadam się w niniejszym artykule za poprawnością któregośkolwiek z tych terminów przyjętych na określenie czynności podejmowanych przez niemieckiego okupanta jesienią 1939 r. na Pomorzu Gdańskim. Jednak nie można nie zauważyć, że wybór nazwy na określenie tych działań i jej poprawność są przedmiotem dyskusji. Por. np.: M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Lasach Piasnickingich jako element zbrodni pomorskiej 1939 roku*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2019, nr 27, s. 12–13; T. Ceran, I. Mazanowska, M. Tomkiewicz, *Zbrodnia pomorska 1939*, Warszawa 2018, s. 8; T.S. Ceran, *Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnia w Łopatkach w 1939 roku*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014, s. 5; I. Mazanowska, T. Ceran, op. cit., s. 94 i n.; D. Drywa, *Säuberungsaktion na Pomorzu Gdańskim w świetle dokumentów KL Stutthof (1939–1942)*, Sztutowo 2015, s. 7 i n.; A. Gašiorowski, *Zbrodnia w Piasnicy na tle innych miejsc kaźni na terenie okupowanej Polski*, w: *Piasnica oskarża. Pokłosie konferencji naukowej „Piasnica 1939–1941” i IV Powiatowo-Gminnego Konkursu Fotograficznego „Nekropolia Piasnicka”*, red. S. Janke, Wejherowo–Bolszewo 2009, s. 12.

²⁹ J. Böhler, K.M. Mallmann, J. Matthäus, *Einsatzgruppen w Polsce*, tłum. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2009, s. 92–93; M. Wardzyńska, op. cit., s. 182; P. Kosiński, B. Polak, *Nie zamierzam podejmować żadnej polemiki – wywiad z prof. Witoldem Kuleszą*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, XII–I 2003–2004, nr 12–1, s. 6 i n.; B. Bojarska, *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, Poznań 1972, s. 20 i n.; D. Schenk, *Albert Forster gdański namiestnik Hitlera. Zbrodnie hitlerowskie w Gdańsku i Prusach Zachodnich*, tłum. W. Tycner, J. Tycner, Gdańsk 2002, s. 421; A. Gašiorowski, *Zbrodnia w Piasnicy...*, s. 10, 16; Cz. Madajczyk, *Polityka narodowościowa władz hitlerowskich na Pomorzu*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i Studia z Okresu II Wojny Światowej” 1965, t. IX, s. 5; B. Chrzanowski, *Pomorze Gdańskie pod okupacją hitlerowską (1939–1945)*, w: *Stutthof...*, s. 31.

³⁰ Zob. np.: M. Wardzyńska, op. cit., s. 7 i n.

W ramach Intelligenzaktion dokonano masowych mordów, określanych dziś mianem zbrodni w Buszkowie, niewielkiej miejscowości oddalonej ok. 7 km od Koronowa, które poprzedziły zbrodnię w Srebrnicy. Chodziło o zlikwidowanie przepełnienia w więzieniu w Koronowie, w którym wciąż rosła liczba osób aresztowanych przez Niemców po wkroczeniu na teren powiatu bydgoskiego³¹. Na podstawie wyroków ferowanych przez działającą w więzieniu trzyosobową komisję część więźniów skazana została na śmierć. Rozstrzeliwano ich w dniach 5–6 X 1939 r. w rowach strzeleckich wykopanych w sierpniu i wrześniu 1939 r. przez Wojsko Polskie niedaleko Buszkowa. Na miejsce kaźni transportowano ich samochodem ciężarowym. Najprawdopodobniej było to działanie funkcjonariuszy bydgoskiej ekspozytury Einsatzkommando 16. W egzekucji uczestniczyli również członkowie miejscowego Selbstschutzu³². W Buszkowie zginęło ponad 100 osób, wśród nich przedwojenny sołtys Samociążka Bernard Ziółkowski³³.

Podobne zdarzenia miały miejsce również w okolicach Tryszczyzna. Od końca września przywożono tu Polaków głównie z Bydgoszczy i rozstrzeliwano w okopach znajdujących się wzdłuż drogi Bydgoszcz–Koronowo. W Tryszczyźnie ekshumowano po wojnie 704 osoby³⁴.

Zbrodnia w Srebrnicy

W bliskiej odległości od Koronowa dokonywanych było wiele zbrodni zarówno przez niemieckie wojsko, jak i członków Selbstschutzu i Einsatzkommando 16³⁵. Jednak dla mieszkańców miasta istotne znaczenie miała zbrodnia popełniona 26 X 1939 r. Tego dnia Niemcy, a konkretnie członkowie miejscowego Selbstschutzu aresztowali 12, jak podkreśla się w źródłach, szanowanych obywateli miasta. Nie była to wyjątkowa sytuacja. Selbstschutz w ramach podejmowanych działań skupiał się na przedstawicielach inteligencji, duchowieństwa

³¹ Zob. W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 94–95; I. Mazanowska, T. Ceran, op. cit., s. 65.

³² Zob. W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 93; M. Wardzyńska, op. cit., s. 161; M. Góra, op. cit., s. 27–29.

³³ Według różnych danych zamordowano od 106 do 114 osób. Zob. M. Wardzyńska, op. cit., s. 161; W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 94 i n.; *Historia Bydgoszczy*, red. M. Biskup, t. II, cz. 2, Warszawa–Bydgoszcz 2004, s. 165; K. Ciechanowski, *Obóz dla internowanych osób cywilnych (Zivilinternierungslager) w Koronowie*, w: *Stutthof...*, s. 33–34; M. Góra, op. cit., s. 29.

³⁴ Por. np.: W. Jastrzębski, *Bydgoszcz pod niemieckim zarządem wojskowym (wrzesień–październik 1939)*, w: *Historia Bydgoszczy...*, s. 95; idem, *Terror i zbrodnia...*, s. 68.

³⁵ Zdarzenia takie miały także miejsce w dalszej odległości od Koronowa, choćby w Bydgoszczy, w której na początku września 1939 r. doszło do rewanzu za wydarzenia określane jako „krwawa niedziela”. Z uwagi na obszerność tego tematu pominięto go w niniejszym artykule, podobnie jak tematykę innych zbrodni dokonywanych przez Niemców jesienią 1939 i zimą 1940 r. na Pomorzu.

i osób znanych z działalności patriotycznej, których listy sporządzał od momentu wkroczenia wojsk niemieckich na Pomorze. Zamieszczał na nich osoby znane członkom organizacji osobiście³⁶. Aresztowano burmistrza Koronowa (wybrany 11 VIII 1936 r.) Maksymiliana Talaškę. Pochodził ze Żmijewa w powiecie brodnickim. Walczył w I wojnie światowej. Po wojnie, do czasu wyboru na burmistrza Koronowa, pracował jako sekretarz w Urzędzie Powiatowym w Brodnicy. Ofiarą zbrodni był też Wiktor Gollnik. Pochodził z koronowskiej rodziny znanej z działalności propolskiej i społecznej. Sam działał nie tylko w PZZ. Był także członkiem rady nadzorczej koronowskiego Spółdzielczego Banku Ludowego. Jego brat Aleksander również został aresztowany na początku wojny i zginął w niemieckim obozie koncentracyjnym. Drugi brat Wiktora, Waclaw (zm. w 1947) był lekarzem w Tucholi, a trzeci, Witold, po wojnie sędzią Sądu Okręgowego w Szczecinie. Ojciec Wiktora, Antoni Gollnik, honorowy obywatel miasta, został znanym działaczem społecznym, gospodarczym i politycznym, m.in. ławnikiem rady miasta od 1920 r., wieloletnim prezesem koronowskiego Towarzystwa Kupców. Matka zamordowanego Wiktora, Eufemia Gollnik w prowadzonej przez siebie największej w Koronowie restauracji („Sala Gollnikowej”) organizowała zebrania polskich organizacji patriotycznych, m.in. w 1929 r. Związku Inwalidów Wojennych Rzeczypospolitej Polskiej, a w 1930 r. Związku Towarzystw Powstańców i Wojaków³⁷. W Srebrnicy zamordowani zostali też: Stefan Kortz (członek PZZ i były powstaniec wielkopolski, prowadzący stację benzynową i drogerię), Stanisław Chyła (mistrz krawiecki), Jan Hoppe (fotograf), Piotr Ipczyński (mistrz piekarski, właściciel piekarni w Koronowie), Bernard Kaczorek (mistrz fryzjerski, działacz koronowskiego Sokola), Józef Krysiński (kupiec, prowadzący sklep spożywczy i restaurację), Władysław Markowski (mistrz piekarski, właściciel koronowskiej piekarni), Jan Pestka (mistrz piekarski), Józef Przybyła (sprzedawca, prokurent firmy Kantak), Czesław Wyrzykowski (pomocnik fryzjerski zatrudniony w zakładzie prowadzonym przez Kaczorka)³⁸.

Niemcy pojawili się w ich domach, oświadczając im, że są aresztowani w celu przesłuchania, co okazało się jedynie pretekstem do pojmania ofiar³⁹.

³⁶ Por. np.: Ch. Jansen, A. Weckbecker, op. cit., s. 98.

³⁷ Zob. W. Jastrzębski, *Koronowo w czasie II wojny światowej...*, s. 186; T. Zielińska, *Pierwsze wyzwolenie*, „Tematy Koronowskie” 1983, nr 2, s. 5; Z. Biegański, *Koronowo w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939)*, w: *Dzieje Koronowa...*, s. 137, 157, 167–168.

³⁸ Zob. W. Jastrzębski, *Koronowo w czasie II wojny światowej...*, s. 186; Oddziałowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku (dalej: AIPN Gd), Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku, postanowienie o umorzeniu śledztwa z dnia 1 lipca 2021 r. w sprawie 53.2021.Zn (niepublikowane), s. 3–8; M. Chelminiak, J. Jakubowski, op. cit., s. 176.

³⁹ Delegatura Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy – Wydział Archiwalny (dalej: AIPN By), 069/19t 28, protokoły z przesłuchania świadków, członków rodzin zamordowanych, k. 288 i n.; W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 91–93; idem, *Koronowo w czasie II wojny światowej...*, s. 178.

Polaków przeprowadzono lub przewieziono samochodami do restauracji miejscowego niemieckiego piekarza⁴⁰. Następnie wszyscy zostali przetransportowani po dwie–trzy osoby samochodem do odległego o ok. 2 km lasu w okolicach osady Srebrnica i tam prawdopodobnie byli bici, a potem rozstrzelani. Po każdym odjeździe samochodu w mieście słyszano strzały⁴¹.

Znane są, choć nie wszystkie, nazwiska sprawców, członków koronowskiego Selbstschutzu. Zbrodnię popełnili lub w niej uczestniczyli m.in.: szef obwodu koronowskiego Selbstschutzu Otto, Bakarinow, nauczyciel Wilhelm Aswald (dowódca Selbstschutzu w Koronowie), piekarz Kurt Brunk oraz Willi Bigalke, Emil Dalüge, Jortzik Eduard, bracia Schützler, Lueck Ulrich, Herbert Belau⁴². Aresztowań dokonywało dwóch Niemców. Jeden z nich, umundurowany, nie był znany w Koronowie. Drugim, według świadków, okazał się Bakarinow, miejscowy urzędnik i jednocześnie działacz i członek koronowskiego Selbstschutzu. Rodziny nie zostały powiadomione o losie rozstrzelanych. Nie mogły się też nic o nich dowiedzieć. Władze niemieckie zaprzeczały, aby wiedziały cokolwiek o tym, co stało się z aresztowanymi Polakami⁴³.

Koronowscy Niemcy, przesłuchani w ramach śledztwa prowadzonego po zakończeniu wojny w Niemczech, potwierdzili fakt dokonania mordu, choć nie potrafili nic więcej na ten temat powiedzieć. O zbrodni tylko słyszeli. Według słów Leokadii Hartman Polacy mieli najpierw wykopać sobie grób, a następnie zostali rozstrzelani. Potwierdziła też ona udział w zatrzymaniu Polaków niektórych członków Selbstschutzu, m.in. Herberta i Conrada Belau, Willego Bigalkego, Kurta Brunka i Emila Dalüego. Świadkowie Otto Tamn i Herbert Schultz także stwierdzili, że w popełnieniu zbrodni uczestniczyli członkowie koronowskiego Selbstschutzu. Elsa Weckwarth słyszała, że akcja była wymierzona przeciwko polskiej inteligencji i że rozkaz jej wykonania pochodził od wyższych dowódców niż miejscowi działacze. Przesłuchany w Dortmundzie Josef Kirmeyer powiedział, że o zbrodni opowiedział mu szef

⁴⁰ Ch. Jansen, A. Weckbecker, op. cit., s. 127.

⁴¹ Zob. m.in.: W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 91; idem, *Koronowo w czasie II wojny światowej...*, s. 178; M. Wardzyńska, op. cit., s. 161; J. Ceynowa, *Pod Srebrnicą sosny płaczą*, „Tematy Koronowskie” 1983, nr 2, s. 6; Ch. Jansen, A. Weckbecker, op. cit., s. 127. W literaturze niemieckiej miejsce zbrodni określa się też jako Różana albo Rozanna. Archiwum Państwowe (dalej: AP) w Bydgoszczy, Sprawozdanie Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1962.

⁴² *Koronowo...*, s. 71; AIPN By, 069/19t 28, z przesłuchania świadków, członków rodzin zamordowanych, k. 288 i n.; W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 91–92; AP w Bydgoszczy, Sprawozdanie Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1962.

⁴³ AIPN By, 069/19t 28, z przesłuchania świadków, członków rodzin zamordowanych, k. 288 i n.; Landesarchiv Nordrhein-Westfalen (dalej: Landesarchiv NRW), Akta śledztwa niemieckiego – ZSIL 203 AR-Z 1563/67, BL 141–144; StA Dortmund 45 Js 28/62, notatka 17, XII 1965 s. 3 i n.; AP w Bydgoszczy, Sprawozdanie Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1962; W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 92; idem, *Koronowo...*, s. 71; Ch. Jansen, A. Weckbecker, op. cit., s. 127.

ówczesnego oddziału żandarmerii z Koronowa Ludwig Gradl, zdenerwowany, że nikt nie poinformował go akcji Selbstschutzu. Stwierdził też, że została ona przygotowana przez Selbstschutz i uzgodniona co do sposobu jej przeprowadzenia w kawiarni Brunka.

Komisja niemiecka przesłuchiwała także niektórych członków koronowskiego Selbstschutzu. Między innymi Herberta Galla, który powiedział, że następnego dnia słyszał o dokonaniu mordu. Według niego mówiło się też w Koronowie, że uczestniczyli w nim Bakarinow i Brunk. Otto stwierdził, że o rozstrzelaniu dowiedział się dzień później od Aswalda albo od burmistrza niemieckiego. Sam Aswald utrzymywał, że o egzekucji informację uzyskał już po fakcie jej dokonania. To komendant Wehrmachtu wezwał go i powiedział o odkryciu zwłok. Według słów komendanta miała to być akcja Selbstschutzu. W Niemczech odnalezieni zostali także i przesłuchani w ramach prowadzonego śledztwa: Bakarinow, Bigalke, Brunk, Max Schützler. Wcześniej zmarli Karl Schützler, Paul Schützler, Willi Bigalke oraz Ulrich Luck. Za zaginionego do czasu śledztwa został zaś uznany Eduard Jortzick. Przesłuchany Bigalke przyznał się do członkostwa w Selbstschutzu, jednak o akcji nic nie wiedział. Max Schützler również potwierdził przynależność do Selbstschutzu. Według posiadanych przez niego informacji zbrodnią kierował Bigalke, ale w niej nie uczestniczył. Brunk słyszał o akcji, nie wiedział, kto tego dokonał, był członkiem Selbstschutzu. Bakarinow także składał zeznania. Powiedział, że w Koronowie nie było Selbstschutzu. On sam należał do Selbstschutzu w Bydgoszczy. Potwierdził, że faktycznie zatrzymywał Polaków 26 X 1939 r. w Koronowie, bo miał zidentyfikować znane mu osoby narodowości polskiej wskazane z imienia i nazwiska przez czterech umundurowanych esesmanów z Bydgoszczy, których nazwisk nie poznał. O celu akcji nie został przez SS poinformowany. Domyślał się, że Polacy mają być przesłuchani zgodnie z tym, co oświadczyli im Niemcy. Polaków wprowadzono do samochodu marki Mercedes. Samochód odjeżdżał bez niego, a następnie wracał po następne osoby. Nie pamięta, do ilu mieszkań dotarł i ile osób zatrzymał razem z esesmanami, jednak raczej nie był obecny przy zatrzymaniu 12 osób.

Postępowanie niemieckie zostało umorzone z powodu braku dowodów odnoszących się do odnalezionych osób, a także tych uznanych za zmarłych. Co do Bakarinowa komisja uznała, że nie ma dowodów zaprzeczających jego wersji i w związku z tym dała wiarę jego zeznaniom⁴⁴.

W śledztwie prowadzonym w Polsce ustalenia były odmienne, choć niektóre okoliczności się pokrywały. Bakarinow wbrew swoim twierdzeniom znajdował się na liście członków Selbstschutzu pierwszego plutonu, którymi byli jedynie

⁴⁴ Świadcami tymi byli: Anemarie Schliemann, Max Witt, Leokadia Hartman, Otto Tamn, Herbert Schultz, Frida Kalnik, Else Weckwarth. Landesarchiv NRW, Akta o sygn. 45Js28/62 Centrali ds. Badania Masowych Zbrodni Narodowosocjalistycznych Kraju Związkowego Nadrenia-Północna Westfalia.

mieszkańcy Koronowa, a nie na liście bydgoskiej. Zatrzymaną rzeczywiście dokonywały dwie osoby, w tym – według świadków – Bakarinow i umundurowany Niemiec. Polaków wyprowadzono z mieszkań celem przesłuchania. Czesława Budnik zeznała, że późnym wieczorem pojawił się w jej mieszkaniu pijany narzeczony Emil Dalüge. Miał zakrwawione ręce i spodnie. Zauważyła też, że posiadał pistolet. Na pytanie o krew oświadczył, że „swoje zrobił” i że tego wieczoru „der Schwarze ich nach Himmel Gegangen”. Mianem „Schwarze” określany był Wiktor Gollnik. Po kilku godzinach, kiedy alkohol przestał działać, Dalüge przyznał się narzeczony do zabicia dwóch osób. Powiedział, że oprócz Gollnika zamordowani zostali Małkowski i Kaczorek. Wskazał też, że według niego do ofiar strzelali również Bigalke, Belau, Bakarinow i bracia Schützler⁴⁵. Według jednego z przesłuchanych w powojennym śledztwie świadków, żony rozstrzelanego Józefa Krysińskiego Heleny, dopiero po kilku dniach znaleziono masowy grób. Odkrycia tego dokonał Polak Kilichowski, który na miejscu morderstwa natrafił na ślady pochówku. Na dowód swoich słów przekazał Krysińskiej kawałki płaszcza i garnituru jej męża odnalezione na miejscu zbrodni. Rodziny pomordowanych po uzyskaniu tej wiadomości także udały się na miejsce kaźni. Służąca Przybyłów odgrzebała w mogile kapelusz Józefa Przybyła, żona Piotra Ipczyńskiego odnalazła jego but, a żona Jana Hoppego – futro męża⁴⁶. Na podstawie tych dowodów uznano, że udział w zbrodni mieli szef obwodu koronowskiego Selbstschutzu Otto, Bakarinow, nauczyciel Aswald (dowódca Selbstschutzu w Koronowie), piekarz Brunk oraz Willi Bigalke i Dalüge⁴⁷.

Mimo rozbieżności pomiędzy ustaleniami w prowadzonych w Polsce i Niemczech postępowaniach, przyjąć trzeba, że lista ofiar została w pełni potwierdzona. Również okoliczności i motywy popełnienia zbrodni ujawniono w dostateczny sposób. Ustalenia co do udziału w zbrodni wyżej wskazanych sprawców byłyby prawdopodobnie bardziej dokładne, w szczególności jeśli chodzi o ich rzeczywistą rolę w mordzie, gdyby organy prowadzące oba

⁴⁵ Zeznania świadków: Eufemii Gollnik, Czesławy Budnik, Heleny Krysińskiej, Kazimierza Chyla, Weroniki Malkowskiej, Melani Pestki, Klary Kortz, Kazimierza Ipczyńskiego, Gertrudy Hoppe. AIPN By, 069/19t 28, z przesłuchania świadków, członków rodzin zamordowanych, k. 288 i n.; AIPN Gd, Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku, uzasadnienie postanowienia o umorzeniu śledztwa z dnia 1 lipca 2021 r. w sprawie 53.2021.Zn (niepublikowane), s. 3–8.

⁴⁶ AIPN By, 069/19t 28, z przesłuchania świadków, członków rodzin zamordowanych, k. 288 i n.; Landesarchiv NRW, Akta śledztwa niemieckiego – ZSIL 203 AR-Z 1563/67, BL 141–144: StA Dortmund 45 Js 28/62, notatka 17, grudzień 1965 s. 3 i n.; AP w Bydgoszczy, Sprawozdanie Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1962; W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 92; idem, *Koronowo...*, s. 71; Ch. Jansen, A. Weckbecker, op. cit., s. 127.

⁴⁷ AIPN Gd, Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku, uzasadnienie postanowienia o umorzeniu śledztwa z dnia 1 lipca 2021 r. w sprawie 53.2021. Zn (niepublikowane), s. 8.

postępowania współdziałały ze sobą, miały pełny dostęp do materiału dowodowego i uczestniczyły w dokonywanych czynnościach procesowych.

Oceniając dokonany mord, można postawić tezę, że inicjatywa członków koronowskiego Selbstschutzu wpisywała się w prowadzoną na Pomorzu Gdańskim tzw. Intelligenzaktion. Świadczy o tym lista rozstrzelanych. Nie byli to ludzie przypadkowi, ale zasłużeni dla polskości i państwa polskiego mieszkańcy miasta, w tym burmistrz i działacze narodowi z PZZ. Nie można też wykluczyć motywów bardziej przyziemnych. Jak się bowiem okazało, po egzekucji miejscowi Niemcy przejęli majątek niektórych osób zamordowanych w Srebrnicy⁴⁸. Zbrodnia mogła być też wynikiem sąsiedzkich porachunków⁴⁹.

O traktowaniu zbrodni w Srebrnicy jako części większej akcji eksterminacyjnej podjętej przez okupanta świadczy również sposób jej przeprowadzenia, zgodny z innymi tego typu zdarzeniami. Stosownie do zaleceń egzekucje odbywały się w godzinach wieczornych lub nocnych. Dokonywano ich zawsze na przynajmniej kilkusobowych grupach⁵⁰. Na wykonawców wyznaczano najczęściej członków Selbstschutzu, działających pod nadzorem żandarmerii lub Wehrmachtu. Tak było i w Koronowie. Zatrzymania rozstrzelanych odbyły się bowiem wieczorem, po godz. 18.00, a na miejsce kaźni ofiary przywieziono w jednym transporcie. Zostały rozstrzelane przez miejscowych Niemców, a w egzekucji uczestniczyły umundurowane osoby⁵¹.

Do wykonania egzekucji w ramach tzw. Intelligenzaktion wystarczyło oskarżenie skierowane przez dwóch volksdeutscheów. Na jego podstawie powiatowy dowódca Selbstschutzu, któremu podlegali lokalni przywódcy organizacji, podejmował decyzję o likwidacji oskarżonego⁵². Prawdą jest, że odpowiedni dokument w sprawie zbrodni dokonanej w Srebrnicy nie zachował się. Może to być jednak wynik zacierania śladów zbrodni, które Niemcy rozpoczęli już w 1943 r., o czym dalej.

Skutki zbrodni w Srebrnicy oraz proces zacierania śladów przez Niemców

Wzmógł terror okupanta, akcja przesiedleńcza, przymuszanie do wpisywania na niemieckie listy narodowe, a także zbrodnia dokonana w Srebrnicy

⁴⁸ Piekarnię zamordowanego Władysława Małkowskiego przejął Kurt Brunk. Ibidem, s. 5.

⁴⁹ W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 87, 92; idem, *Koronowo...*, s. 71.

⁵⁰ Zob. W. Jastrzębski, J. Sziling, op. cit., s. 93.

⁵¹ AIPN By, 069/19t 28, z przesłuchania świadków, członków rodzin zamordowanych, k. 288 i n.; W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 92; D. Schenk, op. cit., s. 211–212; W. Jastrzębski, J. Sziling, op. cit., s. 94.

⁵² M. Wardzyńska, op. cit., s. 72–73; W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 61; T. Jaszowski, Cz. Sobiecki, *Niemcy świadek. Zbrodnie hitlerowskie w toruńskim Forcie VII i w lesie Barbarka*, Bydgoszcz 1971, s. 17–20.

spowodowały, że w rejonie Koronowa do końca wojny nie działał ruch oporu. Nie funkcjonowała też żadna organizacja konspiracyjna, mimo że w okresie przedwojennym patriotyzm mieszkańców miasta przejawiał się na różnych polach. Działalność narodowa ograniczała się tylko do słuchania radia, przekazywania informacji niepomysłnych dla okupanta, tajnego nauczania języka polskiego i organizowania akcji charytatywnych⁵³.

W 1942 r., po załamaniu ofensywy niemieckiej na froncie wschodnim, Niemcy rozpoczęły operację zacierania śladów zbrodni dokonanych wcześniej, zwłaszcza w 1939 i 1940 r. Nosiła ona kryptonim „1005”, a za jej przeprowadzenie odpowiedzialne było Sonderkommando 1005. Opracowanie szczegółów technicznych powierzono Paulowi Blobelowi z SS. Proces ten polegał na wydobywaniu i paleniu zwłok ofiar. Akcja rozpoczęła się w 1943 r., a podjęte działania nasiliły się zwłaszcza na przełomie 1943 i 1944 r., a szczególnie w połowie 1944 r. Przyczyną były sukcesy wojsk sowieckich i przybliżanie się frontu wschodniego⁵⁴.

Jak się szacuje, zwłoki ofiar wydobyto z ok. 30 miejsc egzekucji i spalono⁵⁵. W ramach działań związanych z zacieraniem śladów zniszczono też w większości dokumentację zbrodni. Archiwum Selbstschutzu zostało spalone w – jak się uważa – zainscenizowanym wypadku samochodowym⁵⁶.

Groby, w których pochowano spalone szczątki ofiar mordów dokonywanych zwłaszcza jesienią 1939 r., odkryto po wojnie, w październiku 1945 r., w pobliżu miejscowości Nekla, Dobrecz oraz Stronno⁵⁷. Akcję ekshumacyjną prowadziła z inicjatywy PZZ Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce⁵⁸. Jednak prawdziwe miejsca pochówku wszystkich ofiar, a właściwie ich szczątków, nie są znane. Na taki wynik podejmowanych działań miały wpływ proces zacierania śladów przez Niemców, jak również niestaranie przeprowadzone ekshumacje oraz mało dokładne z powodów ideologicznych badania historyczne. Przyczyną takiego postępowania po wojnie był fakt, że Niemcy mordowali w dużej mierze przedstawiciele inteligencji, duchowieństwo,

⁵³ W. Jastrzębski, *Koronowo...*, s. 74; idem, *Koronowo w czasie II wojny światowej...*, s. 186; *Powiat bydgoski oskarża*, oprac. W. Dreas, Bydgoszcz 1946, s. 138–144; Z Biegański, *Sądownictwo i skazani na śmierć z przyczyn politycznych w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*, Bydgoszcz 2003, s. 500.

⁵⁴ M. Wardzyńska, op. cit., s. 74; I. Mazanowska, T. Ceran, op. cit., s. 80 i n.; J. Hoffmann, *Das kann man nicht erzählen. „Aktion 1005” – wie die Nazis die Spuren ihrer Massenmorde in Osteuropa beseitigten*, Hamburg 2013; T. Szarota, *Zacieranie śladów zbrodni. Zapomniana karta dziejów II wojny światowej*, w: idem, *Karuzela na placu Krasińskich. Studia i szkice z lat wojny i okupacji*, Warszawa 2007, s. 382 i n.

⁵⁵ T. Ceran, I. Mazanowska, M. Tomkiewicz, op. cit.; W. Jastrzębski, J. Sziling, op. cit., s. 95; M. Tomkiewicz, op. cit., s. 67; J. Hoffmann, op. cit., s. 400–403; *Koronowo...*, s. 71.

⁵⁶ W. Jastrzębski, J. Sziling, op. cit., s. 95.

⁵⁷ W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 100–101; *Powiat bydgoski oskarża...*, s. 36.

⁵⁸ Zob. np.: T. Ceran, I. Mazanowska, M. Tomkiewicz, op. cit.; W. Jastrzębski, J. Sziling, op. cit., s. 95; J. Hoffmann, op. cit., s. 400–403.

przedwojennych urzędników państwowych itp., a warstwy te nie cieszyły się szczególnym zainteresowaniem władz komunistycznych. Wystarczyło ustalenie najważniejszych tylko danych związanych z faktem zbrodni dokonanej przez Niemców, jak liczby ofiar, czasu i miejsca. Nie poświęcono natomiast większej uwagi samym ofiarom⁵⁹.

Na temat egzekucji dokonanej w Srebrnicy zachowały się jednak informacje pochodzące od naocznych świadków, umożliwiające odtworzenie działań Niemców odnoszących się do ukrycia śladów mordu. Szczątki rozstrzelanych w Srebrnicy wydobyto 3 VII 1944 r. i przewieziono do Dębowej Góry. Tam zostały spalone wraz z innymi zamordowanymi⁶⁰. Wydobyte zwłok było niedokładne i część szczątków pozostała na miejscu egzekucji, co ustalono już po wojnie, 28 VI 1945 r. dokonując oględzin miejsca zbrodni⁶¹.

Sprawcy zbrodni nie zostali ukarani. Według ustaleń Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce wszyscy znani jej uczestnicy wyjechali w nieznanym kierunku przed wejściem wojsk sowieckich⁶². Zostali jednak później odnalezieni w Niemczech Zachodnich. Prowadzone przez Centralę ds. Badań Masowych Zbrodni Narodowosocjalistycznych Kraju Związkowego Nadrenia-Północna Westfalia w Dortmundzie w latach sześćdziesiątych XX w. przesłuchania niektórych z nich nie doprowadziły jednak do uznania sprawców zbrodni za winnych⁶³.

Na miejscu egzekucji obecnie stoi pomnik upamiętniający ofiary, odsłonięty 3 IX 1964 r. Składa się on z dębowego krzyża i dwóch tablic z nazwiskami pomordowanych. W 1945 r. odbył się tam symboliczny pogrzeb, w czasie którego dokonano pochówku odnalezionych w tym czasie w Srebrnicy szczątków ofiar. Miejscem opiekują się Lasy Państwowe – Nadleśnictwo Różanna w Koronowie, Szkoła Podstawowa nr 1 w Koronowie, 6 Koronowska Grunwaldzka Drużyna Harcerska „Czupierzaki”. Wszystkich zamordowanych wymieniono na tablicach. Z okazji świąt i rocznic składane są tam kwiaty i zapalane znicze, nie tylko przez rodziny zamordowanych.

⁵⁹ Por. A. Gąsiorowski, *Zbrodnia w Piaśnicy...*; E. Grot, *Ludobójstwo w Piaśnicy jesienią 1939 r. ze szczególnym uwzględnieniem losu mieszkańców Gdyni*, Stowarzyszenie Gdynian Wsielonych, 2004 (website).

⁶⁰ Por. też: I. Mazanowska, T. Ceran, op. cit., s. 84; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945*. Województwo bydgoskie, Warszawa 1981, s. 74–75.

⁶¹ Zob. <https://www.koronowo.pl/gmina/historia/miejsca-pamieci-narodowej> (dostęp: 1 XI 2023); AIPN Gd, Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku, postanowienie o umorzeniu śledztwa z dnia 1 lipca 2021 r. w sprawie 53.2021.Zn (niepublikowane), s. 9.

⁶² AIPN By, 069/19t 28, z przesłuchania świadków, członków rodzin zamordowanych, k. 293 i n.

⁶³ AIPN Gd, Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku, postanowienie o umorzeniu śledztwa z dnia 1 lipca 2021 r. w sprawie 53.2021.Zn (niepublikowane), s. 10–13; Ch. Jansen, A. Weckbecker, op. cit., s. 202.

Streszczenie

Na ziemiach byłego zaboru pruskiego, choć nie tylko, praktycznie od początków września 1939 r. rozpoczął się terror. Przejawów takiego zachowania było dużo. Pomorze Gdańskie, z uwagi na dużą liczbę mieszkających tutaj osób narodowości niemieckiej, stało się areną wielu zbrodni dokonywanych na przedstawicielach narodu polskiego, w tym tych, którzy w lokalnych społecznościach odgrywali rolę działaczy politycznych, społecznych i gospodarczych.

W niniejszym opracowaniu uwaga poświęcona jest jednej z wielu zbrodni dokonanych na terenach przedwojennego województwa pomorskiego (bydgoskiego). Wydarzyła się ona 26 X 1939 r. niedaleko Koronowa, w lesie we wsi Srebrnica. Zamordowano tam 12 obywateli miasta, znanych działaczy społecznych i patriotycznych z okresu międzywojennego, w tym burmistrza Koronowa. Zbrodnia ta, dokonana przez miejscowych członków Selbstschutzu, wpisywała się prowadzoną przez okupanta akcją wymierzoną w wiodącą warstwę społeczeństwa polskiego (tzw. *Intelligenzaktion*).

The Crime at Srebrnica near Koronowo on 26 October 1939

In the lands of the former Prussian partition, but not only, the occupier's terror began practically from the beginning of September 1939. There were many manifestations of such behaviour. Gdańsk Pomerania, due to the large number of people of German nationality living here, became the arena of many crimes committed against members of the Polish nation, including those who played the role of political, social and economic activists in local communities.

This study focuses on one of the many crimes committed in the pre-war Pomeranian Voivodeship (Bydgoszcz). It happened on 26 October 1939, near Koronowo, in the forest in the village of Srebrnica. Twelve citizens of the town, well-known social and patriotic activists from the interwar period, including the mayor of Koronowo, were murdered there. This crime, committed by local members of the Selbstschutz, was part of the action carried out by the occupier against the leading layer of Polish society (the so-called *Intelligenzaktion*).

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945, Województwo bydgoskie, Warszawa 1983

Sprawozdanie Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1962

Archiwum Państwowe w Poznaniu

PZZ Okręg Pomorski. Sprawozdanie z działalności Okręgu Pomorskiego PZZ od 1 I 1931 do 31 X 1937 r.

Delegatura Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy – Wydział Archiwalny

Akta z przesłuchania świadków, członków rodzin zamordowanych

Landesarchiv Nordrhein-Westfalen

Akta o sygn. 45Js28/62 Centrali ds. Badania Masowych Zbrodni Narodowosocjalistycznych Kraju Związkowego Nadrenia-Północna Westfalia
Akta śledztwa niemieckiego – ZSIL 203 AR-Z 1563/67, BL 141–144: StA Dortmund 45 Js 28/62, notatka 17, XII 1965

Oddziałowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku

Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku

Źródła drukowane

Ceynowa J., *Pod Srebrnicą sosny płaczą*, „Tematy Koronowskie” 1983, nr 2.
Eckart F., *Mój wrzesień. Fragment wspomnień*, „Tematy Koronowskie” 2000, nr 2, s. 12.
Neugebauer L., *Luise Goldt z Koronowa nad Brdą*, [tłum. J. Nowak], Bydgoszcz 2003.
Powiat bydgoski oskarża, oprac. W. Dreas, Bydgoszcz 1946.
Zielińska T., *Pierwsze wyzwolenie*, „Tematy Koronowskie” 1983, nr 2, s. 7.

Prasa

„Strażnica Zachodnia” 1926, 1927, 1937

Opracowania

Biegański Z., *Koronowo w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939)*, w: *Dzieje Koronowa*, red. D. Karczewski, Koronowo–Toruń, 2009, s. 133–172.
Biegański Z., *Sądownictwo i skazani na śmierć z przyczyn politycznych w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*, Bydgoszcz 2003.
Böhler J., Mallmann K.M., Matthäus J., *Einsatzgruppen w Polsce*, tłum. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2009.
Bojarska, *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, Poznań 1972.
Ceran T., Mazanowska I., Tomkiewicz M., *Zbrodnia pomorska 1939*, Warszawa 2018.
Ceran T.S., *Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnia w Łopatkach w 1939 roku*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014.
Chelminiak M., Jakubowski J., *Koronowo i okolice. Szczęśliwa dolina*, Bydgoszcz 2009.
Chrzanowski B., *Pomorze Gdańskie pod okupacją hitlerowską (1939–1945)*, w: *Stutthof. Hitlerowski obóz koncentracyjny*, red. D. Steyer, Warszawa 1988, s. 24–48.
Ciechanowski K., *Obóz dla internowanych osób cywilnych (Zivilinternierungslager) w Koronowie*, w: *Stutthof. Hitlerowski obóz koncentracyjny*, red. D. Steyer, Warszawa 1988, s. 49–78.
Cygański M., *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939*, Łódź 1962.
Drywa D., *Säuberungsaktion na Pomorzu Gdańskim w świetle dokumentów KL Stutthof (1939–1942)*, Sztutowo 2015.
Gąsiorowski A., *Hitlerowskie przygotowania do agresji na Polskę i eksterminacji Polaków na Pomorzu Gdańskim i w Wolnym Mieście Gdańsku*, w: *Stutthof. Hitlerowski obóz koncentracyjny*, red. D. Steyer, Warszawa 1988, s. 10–23.
Gąsiorowski A., *Zbrodnia w Piaśnicy na tle innych miejsc kaźni na terenie okupowanej Polski*, w: *Piaśnica oskarża. Pokłosie konferencji naukowej „Piaśnica 1939–1941” i IV Powiatowo-Gminnego Konkursu Fotograficznego „Nekropolia Piaśnicka”*, red. S. Janke, Wejherowo–Bolszewo 2009, s. 7–28.

- Góra M., *Volksdeutscher Selbstschutz – przyczyny i cele powstania organizacji na podstawie wybranych śledztw oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku*, w: *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, Bydgoszcz–Gdańsk 2016, s. 24–39.
- Grot E., *Ludobójstwo w Piaśnicy jesienią 1939 r. ze szczególnym uwzględnieniem losu mieszkańców Gdyni*, Stowarzyszenie Gdynian Wsiędzonych, 2004 (website).
- Hauser P., *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim w latach 1920–1939*, Wrocław 1981.
- Historia Bydgoszczy*, red. M. Biskup, t. II, cz. 2, Warszawa–Bydgoszcz 2004.
- Hoffmann J., *Das kann man nicht erzählen. „Aktion 1005” – wie die Nazis die Spuren ihrer Massenmorde in Osteuropa beseitigten*, Hamburg 2013.
- Jansen Ch., Weckbecker A., *Der „Volksdeutsche Selbstschutz” in Polen 1939/40*, München 1992.
- Jastrzębski W., *Bydgoszcz pod niemieckim zarządem wojskowym (wrzesień–październik 1939)*, w: *Historia Bydgoszczy*, red. M. Biskup, t. II, cz. 2, Warszawa–Bydgoszcz 2004, s. 81–99.
- Jastrzębski W., *Koronowo w czasie II wojny światowej*, w: *Dzieje Koronowa*, red. D. Karzewski, Koronowo–Toruń 2009, s. 173–188.
- Jastrzębski W., *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 roku*, Toruń 2010.
- Jastrzębski W., Sziling J., *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979.
- Jastrzębski W., *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1974.
- Jastrzębski W., *W międzywojennym dwudziestoleciu (1920–1939)*, w: *Koronowo. Zarys dziejów miasta*, red. M. Biskup, Bydgoszcz 1968, s. 53–68.
- Jaszowski T., Sobiecki Cz., *Niemy świadek. Zbrodnie hitlerowskie w toruńskim Forcie VII i w lesie Barbarka*, Bydgoszcz 1971.
- Kohnert H., *Die Betriebsverhältnisse der deutschen Bauernwirtschaften in der ehemaligen Provinz Westpreussen*, Danzig 1932.
- Koronowo. Zarys dziejów miasta*, red. M. Biskup, Bydgoszcz 1968.
- Kosiński P., Polak B., *Nie zamierzam podejmować żadnej polemiki – wywiad z prof. Witoldem Kuleszą*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, XII–I 2003–2004, nr 12–1, s. 35–36.
- Kucner A., *Mniejszość niemiecka w Polsce i dążenie rządu niemieckiego do utrzymania jej stanu posiadania w byłym zaborze pruskim*, „Przegląd Zachodni” 1956, nr 4, s. 264–273.
- Madajczyk Cz., *Polityka narodowościowa władz hitlerowskich na Pomorzu*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i Studia z Okresu II Wojny Światowej” 1965, t. IX, s. 5–33.
- Maykowski A., *Problem mniejszości jako narzędzie polityki niemieckiej*, Poznań 1928.
- Mazanowska I., Ceran T., *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kujawach (Selbstschutz Westpreussen)*, w: *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021, s. 15–115.
- Mazurkiewicz M.J., *Prawne podstawy funkcjonowania Selbstschutzu na polskich ziemiach ucielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie*, w: *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska, T.S. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016, s. 11–23.
- Mroczo M., *Związek Obrony Kresów Zachodnich 1921–1934. Powstanie i działalność*, Gdańsk 1977.
- Nadobnik M., *Wyniki spisu ludności*, „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny” 1992, z. 1, s. 38–49.
- Olstowski P., *Stosunki ludnościowe w województwie pomorskim*, w: *Historia Pomorza*, t. V: 1918–1939. Województwo pomorskie i Wolne Miasto Gdańsk, cz. 1: *Ustrój, gospodarka, społeczeństwo*, red. S. Wierzechosławski, P. Olstowski, Toruń 2015, s. 88–138.
- Osiński S., *V kolumna na Pomorzu Gdańskim*, Warszawa 1965.
- Rauschnig H., *Die Entdeutschung Westpreussens und Posens*, Berlin 1930.

- Schenk D., *Albert Forster gdański namiestnik Hitlera. Zbrodnie hitlerowskie w Gdańsku i Prusach Zachodnich*, tłum. W. Tycner, J. Tycner, Gdańsk 2002.
- Skorzyński J., *Selbstschutz – V kolumna*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1959, t. X.
- Stażewski M., *Exodus. Migracja ludności niemieckiej z Pomorza do Rzeszy po I wojnie światowej*, Gdańsk 1998.
- Stutthof. Hitlerowski obóz koncentracyjny*, red. D. Steyer, Warszawa 1988.
- Szarota T., *Zacieranie śladów zbrodni. Zapomniana karta dziejów II wojny światowej*, w: idem, *Karuzela na placu Krasieńskich. Studia i szkice z lat wojny i okupacji*, Warszawa 2007, s. 66–76.
- Tomkiewicz M., *Zbrodnia w Lasach Piaśnickich jako element zbrodni pomorskiej 1939 roku*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2019, nr 27, s. 11–29.
- Wardzyńska M., *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce Intelligenzaktion*, Warszawa 2009.
- Wolff A., *Pomorze Gdańskie w programie i działalności Związku Obrony Kresów Zachodnich – Polskiego Związku Zachodniego*, „Przegląd Zachodni” 1969, nr 2, s. 363–388.

Grzegorz Sikorski – dr hab. nauk prawnych, adiunkt w Katedrze Prawa Handlowego na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego; adwokat. Zainteresowania naukowe: nauki prawne, prawo gospodarcze, bankowe i korporacyjne, historia najnowsza, historia II wojny światowej. E-mail: grzegorz.sikorski@prawo.ug.edu.pl.

Grzegorz Sikorski – PhD hab., Doctor of Juridical Sciences, assistant professor at the Department of Commercial Law at the Faculty of Law and Administration, the University of Gdańsk; lawyer. His research interests include: legal sciences, business, banking and corporate law, recent history, history of the Second World War. E-mail: grzegorz.sikorski@prawo.ug.edu.pl.